National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2025; 1(60): 281-283
© 2025 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Dr. Valluri Thriambakam
Lecturer in mo College,
Jillellamudi, (vi), Baptla (dist),
Andhra Pradesh -522113

.

Correspondence:
Dr. Valluri Thriambakam
Lecturer in mo College,
Jillellamudi, (vi), Baptla (dist),
Andhra Pradesh -522113

ब्राह्मणधर्मानां निरूपणम्

Dr. Valluri Thriambakam

चातुर्वार्णाश्रमेधर्माणां वैशिष्ठ्यम् अतीव वर्तते । प्राचीन कालादारभ्य एते वर्मधर्मान् सर्वे अवलम्ब्य जीवनं यापयन्तिस्म। तदेव सर्वेषां जीवन साफल्यं भवत्येव। सम्प्रतिकाले वर्ण साङ्कर्यं यत्र कुत्रापि प्रचलति। येतद् जीवनाय अधोमार्ग भूमिकां वबन्ति । वर्णाश्रम धर्माः सर्वेषां श्रेयस्करं भविष्यतीति अहं अत्र प्रस्थापनं कवंन्नस्मि ।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ वर्णधर्माः -

याज्ञवल्क्यस्मृतिर्मनुस्मृतिरिव न विस्ताररूपा। किन्तु विषयविभागो मनुस्मृतेस्स्पष्टतरो वर्तते । प्रायशो मनुना निरूपिताः वर्णाश्रमधर्माः एव याज्ञवल्क्येनाऽपि निरूपिताः। याज्ञवल्क्यस्मृतौ वर्णधर्माः, आश्रमधर्माश्च मनुस्मृतेः अपि संक्षेपेण वर्णिताः।

ब्राह्मणधर्माः -

याज्ञवल्क्यस्मृतौ मनुस्मृताविव ब्राह्मणधर्माः विस्तरेण निरूपिताः। किन्तु मनुस्मृतौ ये धर्माः ब्राह्मणस्य प्रतिपादिताः ते सर्वे याज्ञवल्क्यस्यापि सम्मताः इति निरूपितम्। यतो ब्राह्मणाः वेदधर्मज्ञाः धर्मनिर्णये प्रमाणं भवन्तीति याज्ञवल्क्यस्स्पष्टमुक्तवान्। धर्मनिर्णय परिषदि चत्वारो ब्राह्मणाः भवेयुरित्यपि निश्चयो दर्शितः । सार्ववर्णिकानां धर्मस्सामान्यरूपः एवं निर्दिष्टः ।

इज्याचारदमाहिंसा-
दानस्वाध्यायकर्मणाम्।
अयं तु परमो धर्मो
यद्योगेनात्मदर्शनम्[1]॥

इज्या स्वाध्यायं दानमिति त्रीणि कर्माणि सार्ववर्णिकानि तदाचरणे देशकालनियमो नास्तीत्यपि मिताक्षरव्याख्यायां दर्शितम् । अपि च धर्मपरिषदि चतुर्वेदज्ञास्त्रयो ब्राह्मणाः भवेयुरिति निर्णयेन ब्राह्मणेन वेदाध्ययनमवश्यं कार्यमिति धर्मस्सूचितः । धर्मशास्त्रज्ञा अपि
ब्राह्मणा भवेयुरिति तल्लक्षणं निरूपितम् ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः
पर्वत्रैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्मः स्या-
देको वाऽध्यात्मवित्तमः[2] ॥

वेदज्ञाः धर्मज्ञाः इति वेदधर्मज्ञाः । त्रैविद्याः इत्यत्र वेदस्य धर्मस्य शास्त्रस्य च तत्त्वं ये जानन्ति ते त्रैविद्याः इति मिताक्षरायां स्पष्टम् । अध्यात्मज्ञानेषु निपुणतमो वेदधर्मज्ञः शास्त्रज्ञश्च एकोऽपि वा अयं ब्रूते स धर्मः । त्रयाणामभावे एक इत्यर्थः ।

ब्रह्मचारिप्रकरणे स्मृत्युक्ताः संस्काराः यस्य भवन्ति स ब्राह्मणः इत्यपि निरूपितः ।

गर्भाधानमृतौ पुंसः
सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो

मास्येते जातकर्म च ॥
अहन्येकादशे नाम
चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि
चूडा कार्या यथाकुलम्[3] ॥

ब्राह्मणेन मद्यपानं न कुर्यादित्यादि सर्वे नियमाः धर्मशास्त्रान्तर-ग्रन्थादवगन्तव्याः इति
मिताक्षरया गम्यते ।

विद्याभ्यासप्रसङ्गे ब्राह्मणेन अध्येयाः विद्याः, तत्प्रयोजनं च व्याख्यासु निरूपितम्। ब्राह्मणेन चतुर्दशविद्याः धर्मानुष्ठानार्थमेव अध्येतव्याः, विद्याप्राप्तये च। शास्त्रज्ञस्य ब्राह्मणस्य धर्मनिर्णये अधिकारो भवति प्रवचने च। एवं ब्राह्मणशब्दो वर्णपर्याय:। याज्ञवल्क्यस्मृतौ मिताक्षराव्याख्यायाः बालभट्टीयव्याख्यायां च सममेतत् स्पष्टम् ।

पुराणन्यायमीमांसा
धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदा: स्थानानि विद्यानां
धर्मस्य च चतुर्दश[4] ॥

पुराणं ब्राह्मादिन्यायस्तर्कविद्या मीमांसा वेदवाक्यविचारो धर्मशास्त्रं मानवाद्यङ्गानि व्याकरणादीनि षट् एतैरुपेताश्चत्वारो वेदाः विद्या: पुरुषार्थसाधनज्ञानानि, तासां स्थानानि च चतुर्दश धर्मस्य च चतुर्दश स्थानानि हेतवः । एतानि च त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि। तदन्तर्भूतत्वात् धर्मशास्त्रमप्यध्येतव्यम्। तत्रैतानि ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि, क्षत्रियवैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानाय । तथा च शङ्खेन विद्यास्थानान्यनुक्रम्योक्तम्- 'एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते स वृत्तिं दर्शयतीतरेषाम्' इति । मनुरपि द्विजातीनां धर्मशास्त्राध्ययनेऽधिकारः, ब्राह्मणस्य प्रवचने, नान्यस्येति दर्शयति। 'निषेकादिश्मशानान्ते मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः। तस्य शास्त्रेऽधिकारो-ऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ' ॥

'विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः। शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यः सम्मनान्येन केनचित् । ' इति ।

अपरार्का व्याख्या : - **'ज्ञानपूर्वमनुष्ठानं धर्मस्येति धर्मज्ञानोपायां-स्तावदाह पुराणेति ।'**

वेदाः ऋग्वेदादयः। एतानि चतुर्दश ज्ञानानां निमित्तानि धर्मस्य च ज्ञानद्वारेण। एतत् उत्पन्नस्यैव ज्ञानस्य धर्महेतुत्वात्। तस्य प्रयोगपद्धत्यादिसमुत्थितं ज्ञानं धर्महेतुरिति सिद्धम्। एवं चतुर्दशैतानि विद्यास्थानानि सन्त्यथ । 'वेदान्तः पञ्चदशकं विद्याषोडशिका भवेत् । 'इति ब्रह्मपुराणे यद् वेदान्तविद्ययोर्ग्रहणं तन्मोक्षसाधनस्थाना-भिप्रायः इहानुपयोगित्वान्नोक्तम्। वेदान्तः शारीरकम्। विद्या बृहदारण्य-कादिरहस्यम्। युक्तं विष्णुपुराणम् ।

अङ्गानि वेदश्चत्वारो
मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशस्त्रं च
विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो
गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं च
विद्या अष्टादशैव ताः ॥ इति ।

तत्केवलं विद्यास्थानं त्वाभिप्रायं न धर्मस्थानत्वाभावात्। चतुर्दशग्रहणा-दृते अर्थवेदसंग्रहो न स्यात् । इति ।[5]

ब्राह्मणो क्षत्रियैः पोषणीयो रक्षणीयश्च । यद्यप्येष क्षत्रियधर्मे अन्तर्भवति तथापि ब्राह्मणस्य वृत्तिहेतुरिति अत्राप्युदाह्रियते । आचाराध्याये ब्राह्मणस्य षट्कर्मार्हत्वमपि उपपादितम्। स्वयंकृतं कृषिवाणिज्यं च कार्यमिति व्याख्यासु स्पष्टम् ।

इज्याध्ययनदानानि
वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।
प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे
याजनाध्यापने तथा[6] ॥

याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः यद्यपि ब्राह्मणस्य सार्वकालिकाः इति मनुना गौतमेन च अङ्गीकृताः याज्ञवल्क्यस्य आपद्येव ब्राह्मणस्य षट्कर्माणि सम्मतानीति मिताक्षरायां स्पष्टमुक्तम्।

वैश्यस्य क्षत्रियस्य च चकाराद् ब्राह्मणस्य द्विजानुलोमानां च, यागाध्ययनदानानि साधारणानि कर्माणि, ब्राह्मणस्याधिकानि प्रतिग्रहयाज-नाध्यापनानि। तथेति स्मृत्यन्तरोक्तवस्त्युपसंग्रहः, यथाऽह गौतमः - 'कृषिवाणिज्ये वा स्वयंकृते', 'कुसीदं च' इति। अध्यापनं तु क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवति, न स्वेच्छया- 'आपत्काले ब्राह्मणस्या-ब्राह्मणाद्विद्योपयोगः । अनुगमनं शुश्रूषा । समाप्ते ब्राह्मणो गुरुः। ' इति गौतमस्मरणात् । एतान्यनापदि ब्राह्मणस्य षट्कर्माणि । तत्र त्रीणीज्यादीनि धर्मार्थानि प्रतिग्रहादीनि वृत्त्यर्थानि - 'षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः। ' इति मनुस्मरणात्। अत इज्यादीन्यवश्यं कर्तव्यानि न प्रतिग्रहादीनि। 'द्विजातीनामध्ययन-मिज्यादानम्।' 'ब्राह्मणस्याधिका: प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः', 'पूर्वेषु नियमः' इति गौतमस्मरणात्[7]।

स्नातकोऽपि ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्जीवनं नयेत् किन्तु ये च याजनाध्यापन- प्रतिग्रहाः वेदधर्मविरोधिनो भवन्ति ते वर्जनीयाः। वेदनिन्दकेभ्यो धनं न ग्रहणीयम्। गर्ववान् न भवेदित्यादि ब्राह्मणजीवनवृत्तिधर्माः स्नातकप्रकरणे प्रतिपादिताः। अपि च ब्राह्मणः केवलं लोकरञ्जनार्थं कर्मानुष्ठायै भवेत् इति मनोः वाक्योदाहरणपूर्वकं ब्राह्मणस्य वृत्तिः याज्ञवल्क्यस्मृतौ व्याख्यायामपि निरूपितम् ।

न स्वाध्यायविरोध्यर्थ-
मीहेत न यतस्ततः।
न विरुद्धप्रसंगेन
सन्तोषी च भवेत्सदा॥

ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयोऽर्थप्राप्त्युपाया दर्शिताः, तत्र विशेष उच्यते। स्वाध्यायविरोधिनमर्थम् अप्रतिषिद्धमपि नेहेत नान्विच्छेत्। न यतस्ततः - न यतः कुतश्चित् अविदिताचारान्न। विरुद्धप्रसंगेन, विरुद्धमयाज्ययाजनादि-प्रसंगो। नृत्यगीतादिर्विरुद्धः च प्रसंगश्च विरुद्धप्रसंगः, तेन नार्थमीहेतेति सम्बध्यते। नञ आवृत्तिः प्रत्येकं पर्युदासार्था। सर्वत्राप्यास्मिन्त स्नातकप्रकरणे नञ्शब्दः पर्युदासार्थ एव। किञ्चिदर्थलाभेऽपि सन्तोषी परितुष्टो भवेत्, चकारात्संयतश्च- 'सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्॥' इति मनुस्मरणात्।

राजान्तेवासियाज्येभ्यः
सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा।
दम्भिहेतुकपाषण्डि-
बकवृत्तींश्च वर्जयेत्॥

क्षुधा सीदन्पीड्यमानः स्नातको राज्ञो विदितवृत्तान्तात्, अन्तेवासिनो वक्ष्यमाणलक्षणात्, याज्यात् याजनार्हाच्च, धनमाददीत। क्षुधा सीदन्नित्यनेन विभागादिप्राप्तकुटुम्बपोषणपर्याप्तधनो न कुतश्चिदर्थमन्विच्छेदिति गम्यते। किं च दम्भिहेतुकादीन्सर्वकार्येषु लौकिकशास्त्रीयेषु वर्जयेत्, चकाराद्वि-कर्मस्थबैडालव्रतिकान् शठान्। यथाह मनुः पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडाल-व्रतिकान् शठान्। हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्॥ इति। लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठायी दम्भी, युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी। हेतुकः, त्रैविद्यवृद्धपरिगृहीताश्रमिणः पाषण्डिनः, बकवदस्य वर्तनमिति बकवृत्तिः, यथाह मनुः - 'अधोदृष्टिनैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः॥' इति। प्रतिषिद्धसेविनो विकर्मस्थाः। बिडालो मार्जारस्तस्य स्वभावोऽत्रतं तद्यस्यासौ बिडालव्रतिकः, - धर्मध्वजी सदा लुब्धच्छाद्मिको लोकदाम्भिकः। बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः॥' इति मनुस्मरणात्। शठः सर्वत्र वक्रः। एतैः संसर्गनिषेधादेव स्वयमेवंविधो न भवेदिति गम्यते[8]॥'

क्षत्रियधर्माः -

ब्राह्मणस्य ये धर्माः इज्याध्यनदानानि ते क्षत्रियस्यापि विहिताः। व्यहाराध्याये प्रत्येकं ब्राह्मणसहायः, क्वचित् स्वयं धर्मं निश्चेतुमशक्तस्तत्रापि ब्राहाणं धर्मनिर्णये नियोज्य क्षत्रियो धर्मनिर्णयं कुर्यात्। मनुस्मृताविव ये राजधर्मास्ते क्षत्रियस्यैव धर्माः भवन्तीति राजधर्माः अत्रापि निरूप्यन्ते। व्यवहाराध्याये ब्राह्मणसहित एव धर्मनिर्णायको भवेदिति स्पष्टमुक्तम्।

व्यवहारान्नृपः पश्येत्
विद्वद्भिः ब्राह्मणैः सह।
धर्मशास्त्रानुसारेण
क्रोधलोभविवर्जितः॥

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः

अयं शोधपत्रं सर्वेषां उपयोगकर भविष्यतीति आशयेन येतद् ब्राह्मण धर्मान् संविरचितवान्।

उपयुक्तग्रन्थसूची -

1. याज्ञवल्क्यस्मृतिः- आचाराध्यायः- श्लो. ८ - पृ. ३
2. याज्ञवल्क्यस्मृतिः- आचाराध्यायः- श्लो. ९- पृ. ३
3. याज्ञवल्क्यस्मृतिः- आचाराध्यायः- मिताक्षरव्याख्या- पृ. ३
4. याज्ञवल्क्यस्मृतिः- आचाराध्यायः- उपोद्घातः- श्लो. ३- पृ. ६
5. याज्ञवल्क्यस्मृतिः- आचाराध्यायः - उपोद्घातः (अपरार्कव्याख्या) - पृ. ३
6. याज्ञवल्क्यस्मृतिः- आचाराध्यायः- श्लो. ११८- पृ. ४५
7. याज्ञवल्क्यस्मृतिः- आचाराध्यायः - श्लो. ११८ व्याख्या- पृ. ४५
8. याज्ञवल्क्यस्मृतिः- आचाराध्यायः- व्याख्या- पृ. ९२,९३,९४